

Szetey Szabolcs:¹

„A’ Papi Szent Hivatal’ Gyakorlásáról valo Traktának
első Darabja. Melly tanit a’ Prédikállásról,
és az Ifjak’ tanitításokról”
Gombási István Ostervald-fordításáról

The Ostervald-translation of István Gombási

J.-Fr. Ostervald’s very popular and influential work originally written, i.e. compiled in French language about the exercise of the complex pastoral ministry in the church, was also translated into Hungarian by István Gombási and published in Kolozsvár in 1784. In this study, we deal with the purposes, circumstances and history as well as with the reception of this translation, especially with the first volume of the work, which consists of teachings on preaching and catechism. The analysis and detailed presentation of István Gombási’s translation has not been yet discussed in the homiletic research and literature. The results of this presentation should contribute to the urgent reevaluation of the epoch from the point of view of history of homiletics and preaching practice.

Keywords: history of Hungarian Reformed homiletics, practice of preaching, 18th and 19th century, J.-Fr. Ostervald, István Gombási

A 18. század javarésze számos összetevő miatt a protestáns művelődés mélypontját jelentette. A leginkább súlyos intézkedések közé tartozott a nagyon szigorú cenzúra, amely miatt a nyomtatott temetési prédikációs kötetek váltak a teológiai gondolatok kifejtésének egyetlen fórumává.² Hosszú idő, 1684-től számítva egy évszázad után jelent meg homiletikai témával is foglalkozó tudományos munka magyar nyelven, amihez közvetetten és minden bizonnyal hozzájárult a Ratio Educationis (1777) által meghatározott iskolai és lelkészképzési reform is.³ 1784-ben jelent meg Kolozsváron Gombási

¹ A Károli Gáspár Református Egyetem adjunktusa. Email: szetey.szabolcs@kre.hu.

² BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 163. A kérdéskörhöz lásd igen részletesen: KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998.

³ A lelkipásztorkodás-tan vagy lelkipásztori teológia (*theologia pastoralis*) oktatása – a jelzett reformok következtében – a 18. század utolsó harmadában jelent meg mind a római katolikus, mind a protestáns (református, evangélikus) lelkészképzés magyar gyakorlatában. A nyomta-

István fordításában J.-Fr. Ostervald (1663–1747)⁴ svájci szerző munkája, amely a lelkészek, prédikátorok gyakorlati – benne igehirdetői – tevékenységével is foglalkozik. Jelen

tásban megjelent lelkipásztorkodás-tanok, paptanok, gyakorlati hittanok egészen a 19. század közepéig ezt a célt szolgálták, és a lelkipásztori szolgálat legfontosabb területeit (prédikálás, liturgia, lelkipásztori gondviselés stb.) tárgyalták. Vö. továbbá: SZETEY Szabolcs: *Simkó Vilmos és Gyakorlati hittana*. In: JUHÁSZ György – HORVÁTH Kinga – ÁRKI Zuzana – KESERŰ József – LÉVAI Attila – ŠEBEN Zoltán (szerk.): *Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2015 „Inovácia a kreativita vo vzdelávaní a vede”*. Sekcie teologických a humanitných vied. A komáromi Selye János Egyetem 2015-ös „Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete. Teológiai- és Humántudományi szekciók. Komárno, 2015. 218–238.

⁴ Ostervald, Jean-Frédéric (németül: Osterwald, Johann Friedrich; Neuchâtel/Neuenburg, 1663. november 24. – Neuchâtel/Neuenburg, 1747. április 14.) a német-francia nyelvi határhoz közel eső, sajátos történetű svájci város (és kanton) szülötte, majd később főlelkésze. Apja szintén elismert lelkész volt ugyanott. 1676-tól Zürichben, majd több francia városban tanult (Saumur, Orléans, Párizs). 1679-ben Saumurban elnyerte a magiszteri fokozatot; 1682–1683-ban fejezte be teológiai tanulmányait Genfben. 1683. július 5-én szentelték lelkésszé szülővárosában, ahol 1699-től haláláig városi főlelkész, 1700 és 1739 között tizenháromszor választották a lelkészi testület dékánjává. R. Pfister szerint 1683-ban letette a vizsgáit és 1686-ban lett diakónus.

A fiatal lelkész igehirdetőként gyorsan hírnévre tett szert olyannyira, hogy a templomlátogatókat nem tudta befogadni egyetlen templom sem, ezért 1695–1696-ban felépítették a város közepén az „újtemplomot” (*Temple neuf* vagy *Temple du Bas*), ahol később Ostervaldot el is temették. 1701-ben belépett az angol *Society for Promoting Christian Knowledge* szervezetbe, amely építő jellegű írásai terjesztését biztosította. Angol mintára 1701-ben szegény gyerekek számára alapított iskolát.

Ostervald az ún. „helvét triumvirátus” egyik tagja volt J.-A. Turretini és S. Werenfels mellett, amely a szigorú református ortodoxiával ellentétben az „ésszerű ortodoxiát” védelmezte. Ostervald a „szelíd ortodoxia” jegyében írt több traktátust, és újította meg a liturgiát (*La liturgie ou la manière de célébrer le Service divin* 1713), valamint a keresztyén oktatást (*Catéchisme ou instruction dans la Religion chrétienne* 1702). A megújított és gazdag istentiszteleti rendtartás saját egyházára, de az egész franciául beszélő protestantizmusra nagy hatást gyakorolt. Ostervald számára az egyházfegyelem gyakorlásának megerősítése és újbóli szabályozása is fontos volt.

Teológiai működése gyakorlati és egyházas célokat tartott szem előtt, a Biblia és a keresztyén tradíció „ésszerű” magyarázatát támogatta, a Kijelentésről alkotott fogalma az ésszerű ortodoxia álláspontjának felelt meg. Nagy hangsúlyt fektetett az etikára és a kegyességre (itt rokonítható a pietizmussal, amely szintén kiemelt jelentőséget tulajdonított ez utóbbi két tényezőnek). Ostervald nem képviselte azt, hogy a keresztyén hittan helyét az általános morál kell, hogy átvegye, egyúttal hangsúlyozta, hogy a keresztyén igazság megegyezik a természeti igazsággal. Apologétaként védelmezte a keresztyénséget Bayle és Voltaire felvilágosodás-racionalizmusától (*Aufklärungsrationismus*). Katekizmusa mellett *Compendium theologiae christiana*e (1739) című műve is jelentős teológiai-történeti hatással bír.

tanulmányban kifejezetten a két kötetben megjelent, és sokszor egybekötött munka első darabjával, azaz részével foglalkozunk: a prédikálást és a katechizmust leíró, szabályozó egységgel.

(Marosvásárhelyi) Gombási István református lelkész születési és halálozási dátumáról a szakirodalom nem közöl semmit. Gombási marosvásárhelyi tanulmányai után 1766-ban berekeresztúri lelkész lett, ugyanebben az évben külföldre ment, a marburgi és a franekerer egyetemen tanult. Franekerben 1767. május 14-én iratkozott be. Itt disputált 1768. március 9-én az arabok és mongolok történetéből Samuel Henricus Manger professzornál,⁵ aki 1760–1787 között működött Franekerben.

Hazatérése után 1769-től székelykeresztúri, 1773-tól haranglábi, 1774-től ótordai, 1775-től nagysajói, később megint ótordai, 1777-től borosbenedeki, 1778-tól⁶ harasztkereki, 1782-től⁷ mezőmadarasi, 1795-től márkodi, 1808-tól 1814-ig nyárádkarácsonfalvi lelkész volt. Ezután nyoma veszett. Életéből még annyit tudunk, hogy Gombási István mezőmadarasi lelkészként Fogarasi Pap József 1784. december 17-én bekövetkezett halálára latin hexametert írt. Gombási István Fogarasi barátja és sógora volt, ugyanis Gombási felesége, Abacs Sára Fogarasi nővére volt anyai ágon.

Ostervald városi főlelkészként 1702-től a lelkészjelöltek képzéséért is felelt, ugyanis a városban akadémiát alapított, hogy a más helyeken, külföldön való tanulás költségeit megspórolhassák a diákok. Ostervald a dogmatikát és az etikát latinul, a „gyakorlati teológiát” azonban francia nyelven oktatta. Ekként lett kora mértékadó teológusává.

Ebben a kontextusban írta *De l'exercice du ministère sacré* (vagy *Traité de l'exercice du ministère sacré*; Amsterdam, 1737) c. művét számos más műve mellett. Történelmi jelentőségű bibliafordítás-revizióját (1744), amely a 18–19. században a francia nyelvterületen élő protestáns gyülekezetek szinte „hivatalos” bibliafordításává lett, Nyugat-Svájcban egészen a 20. század elejéig használták. Ostervaldot Guillaume (Wilhelm) Farel mellett a mai napig a térség „második reformátoraként” tartják számon. Műveit számos nyelvre (angol, német, holland, dán, svéd, olasz és magyar) lefordították, nemzetközi hatása számottevő, neve művei fordításai miatt saját hazáján túl is ismertté vált. Magyar nyelven 1744 és 1789 között összesen hat műve jelent meg. Életrajzi adatait lásd: BBK XXIV., 1144-1150.; BARTH, Karl: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. Zollikon-Zürich, 1947. 126–128.; PFISTER, Rudolf: *Kirchengeschichte der Schweiz. Zweiter Band. Von der Reformation bis zum zweiten Villmerger Krieg*. Zürich, 1974. 628–630.; BRECHT, Martin (Hrsg.): *Geschichte des Pietismus. Band 2. Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*. Göttingen, 1995. 576.

⁵ *Ahmedis Arabsiadae vitae et rerum gestarum Timuri historia, tomi II, pars quinta*. [Resp.] Stephanus Gombasi, Transylv. Hungarus, die 9. Mart. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1768.

⁶ 1780-tól? Bizonytalan adat.

⁷ 1785-től? Bizonytalan adat.

Művei közül ki kell emelnünk francia és német prédikációk fordításait tartalmazó kötetét (1779), a *Harmincnégy prédikációkat* (1784), valamint *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Trakta* két kötetét (1784).⁸

A fordítás elkészítésének körülményeivel, intencióival kapcsolatban nincsenek egzakt információink, ezeket esetlegesen a további kutatás tudja majd tisztázni. Személyes vonatkozásként annyit elmond Gombási, hogy külföldi tanulmányútjáról hazafelé tartva „bécsi mulatásában” akadt kezébe a könyv, amelyből sokat tanult, és a benne foglaltakkal kapcsolatban későbbi lelkeszi gyakorlata során azt tapasztalta, hogy azok igazak és helyesek. A jelenleg ismert életrajzi adatok fényében minderre 1768–1769 táján kerülhetett sor.

„Nékem ez a' Munka, Bétsi mulatáfomban, fzingtén akkor akada kezembe, midőn idegen Országokon való bujdosáfom után, haza felé szándékoznám. Által-olvasám, és tsak el-tsudálkozám, hogy többet tanulék belöle a' Papságról, mint fem annakelőtte való egézf életemben olvaftam, vagy hallottam volna: De még fokkal inkább bámultam, midőn Papságomban holmi tanátsait *praktizálván a' T. Auktornak, Observátzióit* az Igazsággal pontban meg-egyezőknek találtam.”⁹

Ugyanígy egyelőre nyitott kérdés, hogy a fordítást melyik kiadás alapján (amszterdami, bázeli?), és milyen nyelvből (francia, esetleg holland?) készítette Gombási István. Sajnos a tisztázást nagyon megnehezítik Gombási igen hiányos életrajzi adatai. A svájci-magyar

⁸ Gombási István életrajzi adatait az alábbi források alapján állítottam össze: ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Budapest, 31977. 218.; GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. [Kolozsvár], 1979. 230.; POSTMA, F. – SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 398–399.; SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. 190.; KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Második, átdolgozott, szerkesztett, bővített kiadás. Marosvásárhely, 2006. 195. Gombási életművén belül prédikációival, prédikációs köteteivel a következő forrás foglalkozik a szakirodalomban a legrészletesebben: SZENTKUTHY [KISS] Károly: *A régi jó öregek*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXX (1887/46) 1451–1453.

⁹ GOMBÁSI István: *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktának első Darabja. Melly tanít a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanításokról. Irattatott Frantzia Nyelven Osterwald Frid. János, Helvétziában a' Neokomiumi Réformáta Ekklesiának Lelki Páfztora, és Angliában a' Keresztyén Vallás' terjesztéfe végett felállítottatott Királyi Tárfaságnak egyik nagy érdemü Tagja által. Mostan pedig Magyar Nyelvre fordítatott holmi Jegyekkel és szükséges Toldalékokkal meg-bővitve M-VÁSÁRHELLEI GOMBÁSI István által*. Kolozsvár, 1784. §2°. (A továbbiakban: GOMBÁSI 1784.)

kapcsolatok összefüggése az a legtagabb kör, amelybe bele tudjuk helyezni Gombási adaptációját.

„A magyar és a svájci református egyház szoros kapcsolata, meg a magyar diákok svájci vándorlása magától értetődővé teszi, hogy a svájci teológusok művei Magyarországon is népszerűek voltak. Osterwaldnak *A keresztyének között ez idő szerént uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedése* még a szerző életében, 1745-ben jelent meg Debrecenben. A fordító Domokos Márton volt, Debrecen város főbírája. Osterwald ebben a munkájában a reformáció folytatását kívánja. Népszerű szentírásmagyaroztatát *Biblia tárháza* címen Némethi Sámuel, *Katekizmusát* Kármán József fordította magyarra, mindkettő volt bázeli diák. Lelkipásztorkodás-tanát Gombási István erdélyi lelkész adta ki magyarul. Rövid egyháztörténetének két fordítója közül az egyik a katolikus Károlyi Ferenc, a másik Maróthi György. Az egész korszak legelterjedtebb magyar tankönyve, a Losonczy István-féle *Hármas kis tükör* első része is ennek a munkának a nyomán készült; Osterwald rövid „summáját” kérdés-felelet alakjában dolgozta át. Losonczy tankönyvének a magyar történetét összefoglaló fejezete – a *Hármas kis tükör* középső része – szintén svájci forrásra mutat: Samuel Frédéric Osterwaldnak, a teológus unokájának földrajzi tankönyvét vette mintául. Osterwald liberális teológiájának újítása, a liturgia elmélyítése, Magyarországon is utánzásra talált. Osterwald kifejezi örömét efelett 1715-ben egy Turretinihez intézett levelében.

Osterwald nagy népszerűsége az ortodox kálvinizmus szigorúbb híveinek Magyarországon is szemet szúrt. Zoványi György tiszántúli püspöknek kellett magyar követőit védelmébe vennie.¹⁰

A szakirodalom alapján nehéz megállapítani, hogy Jean-Frédéric Ostervald¹¹ valójában milyen szellemi-teológiai irányzathoz tartozott. Ostervald esetében is elmondható, hogy szinte ahány írás, annyi besorolás, kategorizálás. A szakirodalom alapján egyszerű volt az ésszerű ortodoxia és a pietista kegyességi irányzat jeles képviselője. Ez utóbbi felé hajlik Gombási is, amikor közli Ostervald életrajzát a kötet elején, ahol – többek között – a következőket olvashatjuk:

„Triumviratus Theologorum Heluetiorum, vagy a’ mint mások tsufságból nevezték ezt, Trifolium Pietisticum. A’ *hajszontalan* Disputálás kerülésben, a’ Békeféségnek, máfok’ El-türhetésének, (Tolerantiának) és Kegyeféségnek *szeretetében egy Szivet és Lelket vífelt e’ három nagy ember.*”¹²

Álljon itt még néhány további vélemény a szakirodalomból, amelyek az Ostervaldról alkotott képet még tovább bonyolítják. Szükséges még hozzátennünk, hogy az

¹⁰ DEZSÉNYI Béla: *Magyarország és Svájc*. Budapest, 1946. 89.

¹¹ A jelen munkában Jean-Frédéric Ostervald nevét a szakirodalomban elterjedt és bevett francia írásmód szerint írom. Az idézetekben értelemszerűen a források eredeti írásmódját követem.

¹² GOMBÁSI 1784, §§3°.

Ostervald életrajzi adatainak összeállításához használt külföldi (nyugati) szakirodalomban szinte egyöntetű a vélemény, hogy a szigorú református ortodoxiával szemben az „ésszerű ortodoxia” álláspontját védelmezte, ő maga a „szelíd ortodoxia” jegyében fejtette ki tevékenységét.¹³

„Ostervaldot sok tekintetben a hallei pietizmus svájci visszhangjának tekintették. Azonban valószínűleg Maróthi hozta magával a népszerű neuchâтели prédikátor műveit Svájcból, maga is fordított tőle már 1738-ban s ő hívhatta föl rá Domokos figyelmét. A Domokos által fordított munka Ostervald első »Kampfesschrift«-je volt. Ezzel kezdte meg írói működését, amely lényegében épp annyira az ortodoxia ellen irányult, mint amennyire – nyíltan – a hitetlen »libertinusok« ellen. [...] Ostervald annak a teológiai iránynak a képviselője, amely a racionalista hitetlenséget a saját fegyverükkel: a józan ésszel akarja legyőzni, s amely irány idővel, szükségyszerűen a teológia elracionizálásához vezetett.”¹⁴

¹³ „Ostervald, Johann Friedrich (1663–1747) neuchâтели prédikátor az ortodox kálvinizmussal, de a felvilágosodással is szembenálló teológus volt, akit a svájci kálvinizmus második reformátoraként tart számon.” SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Budapest, 1992. 209.

Bíró Ferenc véleménye szerint Ostervald alapozta meg a teológiai racionalizmus magyarországi megjelenését. Ostervald egyszerre lépett fel hitvédőként és a kálvinista ortodoxia ellen. „Fel kell azonban figyelni arra, hogy a szabályokba áttűnő (s egyúttal lazuló) erkölcsi követelmények körül hasonló irányú változások jelei megmutatkoznak a vallásos tudatvilág elvontabb régióiban is: a praktikus és derűs vonásokat öltő erkölcs tan háttérében mind protestáns, mind katolikus részről, a teológia területén is új eszmék jelennek meg. A protestáns teológián belül ennek az új szellemiségnek a jele Jean Frédéric Ostervaldnak és az általa megalapozott ún. teológia [sic!] racionalizmusnak a magyarországi megjelenése – már az 1740-es években. Katolikus részről ugyanezt a szerepet pedig Lodovico Muratori (később kezdődő) hazai befogadása játszotta. Ostervald működése – mint a magyarországi sorsát részletesen feltáró Vörös Imre hangsúlyozza – eredetileg hitvédő harc volt ugyan a világias gondolkodás térhódításával szemben, de ugyanakkor (éppen e harc sikere érdekében) a kálvinista ortodoxia ellenében is erőteljes fellépést jelentett. Ostervald okfejtéseit észérvekre építette, szövegének magyar változata pontosan adja vissza gondolatainak alapvető irányát, amikor elítéli a »Mystica és Fanatica« (azaz az értelem és okosság nélkül való) »Kegyeség«-et és a »megigazulás«-ban a jó cselekedetnek szerepére mutat rá. Ez az Ostervald nevével fémjelzett, de korántsem csak az ő munkáit tartalmazó kegyességi irodalom síkra szállt a vallási tolerancia mellett is. A modern svájci teológiának a magyar szellemi életbe való behatolása olyan valláspolitikai működéséről tanúskodik, amely a protestantizmus komor arcának vonzóbbá tételére irányul.” BÍRÓ Ferenc: *A barokk és a felvilágosodás között. (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben.)* In: *Irodalomtörténet* LXXI (1990/2–4) 236–237.

Az ésszerű ortodoxia kérdéshez lásd még a Báthori Gábor püspök életéről írt tanulmányt: PAP Ferenc: *Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében*. In: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*. Budapest, 2012. 9–201.

¹⁴ MOLNÁR Ágnes: *Debreceni arcok a felvilágosodás századából*. Budapest, 1939. 19–20.

A fenti szakirodalmi véleményektől eltérően és inkább a nyugat-európai szellem- és teológiatörténeti kutatás véleményéhez hasonlóan nyilatkozott Ostervaldról Kosáry Domokos, amikor a *Traktával* kapcsolatosan a következőket fogalmazta meg:

„A munka a vallásosságot kikezdő racionalizmust is elvetette, az akkori viszonyok közt azonban mondanivalójának hatása mégis inkább az ortodoxiával szemben érvényesült.”¹⁵

Karl Barth (vagy Barth Károly) véleménye szerint Ostervald katekizmusát és magát az egész „ostervaldianizmust” is – hittani értelemben – jóval ortodoxabbnak tartották, amennyire az valójában volt.¹⁶ Ostervald katekizmusa a Genfi és a Heidelbergi Kátával ellentétben kevésbé intellektuális, sokkal inkább gyakorlatias.

Ostervald hatása felmérhetetlen a maga idejében, hiszen mind Svájcban, Franciaországban, Angliában, Németországban, Hollandiában és Magyarországon ismertek voltak művei,¹⁷ sőt, nem túlzás azt állítanunk, hogy Ostervald művei igen erőteljes hatást fejtettek ki a magyarországi lelkészekre. Egy 1762-es vizitáció kérdései között szerepel, hogy a lelkész rendelkezik-e a megfelelő segédkönyvekkel, könyvekkel, úgymint a

„Biblia, a Helv. Hitvallás, Heidelb. Káté, valamely dogmatika, La Placette etikája, Osterwald: Romlottság kútfeje, kommentárjai, kivált a Káté magyarázásához Stehelin: Házi kincse, tovább melyik ágendát használja [...]”¹⁸

Ostervald magyarországi recepcióját azzal magyarázzák, hogy a hallei pietizmus hatása a 18. század közepére érkezett el hazánkba, ami azt eredményezte,

„hogy a svájci Ostervald művének Maróthi-fordítása ekkor kiszorította, jobban mondva megtörte a káté egyeduralmát, s általa bevonult a népiskolába a bibliai történet, a „Szent História””¹⁹

Ostervald három munkája (keresztyén etikája, teológiai kompendiuma és a *Traktata*) tulajdonképpen kvázi-rekonstrukció, hiszen ezek diákjai olykor hibás jegyzeteiből álltak össze, sőt Ostervald akarata ellenére jelentek meg. Később protestált is ellenük Ostervald, hogy azok nem minden esetben és tekintetben az ő szavait és gondolatait adják vissza.²⁰

¹⁵ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 54.

¹⁶ BARTH, Karl: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. Zollikon-Zürich, 1947. 126–128.

¹⁷ RÁCZ Kálmán: *Könyvismertetés. Pataky László: J. F. Osterwald en Hongrie*. In: *Dunántúli Protestáns Lap XLIV (1930/47) 224*.

¹⁸ TÓTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapijai. I. kötet*. Debrecen, 1941. 184–185.

¹⁹ TÓTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapijai. I. kötet*. Debrecen, 1941. 228., 235.

²⁰ GOMBÁSI 1784, [§§7^{r-v}.]

Gombási István az eredeti francia nyelvű címet²¹ – az első kötet címlapján – eké-
ként adta vissza magyarul: „A’ Papi Szent Hivatal’ Gyakorlásáról valo Traktának első
Darabja. Melly tanít a’ Prédikállásról, és az Ifjak’ tanítatásokról” (Kolozsvár, 1784²²). A
kiadvány – mint a magyar nyelvű elméleti és gyakorlati teológiában számos más mű –
fordítás és átdolgozás, azaz a maga nemében átvétel. Gombási a fordítás elkészítésekor
nem vagy alig volt tekintettel a speciális magyar viszonyokra, egy-két helyen saját, rövid
megjegyzésekkel reagált saját korának egyházi helyzetére, a lelkeszi szolgálat hazai kö-
rülményeire.

A hazai szakirodalomban először Tóth Ferenc (1768–1844) *Homilétikájának* el-
ső kiadásában (1802) már értékelte Gombási munkáját. Tóth megállapította, hogy
homiletikai könyvet tudományos igénnyel és színvonalon, rendszerezetten senki sem írt
őelőtte, és ilyesféle kiadványból is csak egy létezik, de az is igencsak hiányos. Minden-
esetre úgy tűnik, hogy Tóth Ferenc ismerte a Gombási-fordítást (vagy annak részleteit),
ugyanis egyértelműen és szövegszerűen utal arra.

„Mert tudtomra, Homilétikai tudományos formában (Systematicae) Magyarúl
még senki nem írt; és tsak fordításban sem lehet többet még egynél, a’ mennyire
én tudom, nyomtatásban látni, melly az Osterwáld’ Papi Szent Hivatal nevű mun-
kája; de ez is tele van hűjánossággal, mind a’ Prédikázió’ Matériájára, mind annak
formájára, és közönségesen a’ Rendre nézve – a’ melly nem is tsuda; mivel ezt a’
Könyvet nem maga írta Osterwald, hanem az tsak a’ Tanítványi dirib darab
rapturáiból, vagy jegyzéseiből rakatott-öfzve.”²³

Ravasz László elég lakonikusan és negatívan ír Gombási Osterwald-fordításáról.
Tekintettel arra, hogy a mai kutatásban Ravasz megállapításai kiindulópontként érvé-
nyesülnek, szükséges rámutatnom, hogy a 18–19. század Ravasz László-i értékelése
alapos újragondolásra, újraértékelésre szorul. A kutatás további részében rendkívül

²¹ A’ Papi Szent Hivatal’ Gyakorlásáról valo Trakta (*De l’exercice du ministère sacré*; Amsterdam, 1737) megjelent az eredeti, francia nyelvű első kiadás után hollandul (Amsterdam, 1739) és angolul (London, 1781), majd Gombási István adaptációjában magyarul (Kolozsvár, 1784). Gombási nem csupán fordított, hanem több helyen saját megjegyzéseit és három részből álló kiegészítését is hozzáfűzte a műhöz. BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, 1998. 199.

²² A Magyar Hírmondó 1784. Szent Jakab hava (július) 21-én, szerdán megjelent 55. száma arról tájékoztat, hogy Gombási fordítása már megjelent a kolozsvári református kollégium nyomdájában. Ebből a híradásból az is következik, hogy a művet ténylegesen 1784. július 21-e előtt nyomtatták ki. *Magyar Hazánk’ Erdély Ország’ Tudománybéli dolgai*. In: Magyar Hírmondó (1784/55) 459.

²³ TÓTH Ferenc: *Homilétika mellyet tanítványi’ számára készített TÓTH Ferentz a’ Pápai Reformátum Collegiumban theológiát tanító professor*. Komárom, 1802. A2’.

érdekes lenne megvizsgálni, hogy Gombási magyar szóhasználata, magyar terminológiája mennyiben befolyásolja a mű „racionalistaként” való besorolását vagy kategorizálását.

„Ha kezünkbe vesszük a korszak²⁴ egyetlen gyakorlati teológiai tankönyvét [...] egyszerre megcsap a racionalizmus levegője. Amit eddig még nem hallottunk, egyszerre megkezdődik a szegénységről való panasz, hogy mint a lassú vízzúgás napjainkig erősödjék [...]. A régi orthodox scholasztikával már formában is szakít [...]. Elítéli a „rádikálást”, ami alatt az írásnak etymológikus szóhüvelyezését érti, [...] inkább a morális tárgyakat kedvelli, még sem kíván a szószerkezetben többet, mint Isten, azaz, számkivetésbe küldené a bűnre nézve igen szoros morált és a szelídség lelkét javallja főregulálul [...].”²⁵

Id. Fekete Károly a számos negatív megállapítás mellett pozitívumokat is kiemel a Gombási fordította Ostervald-műről, különösen az azt képviselő irányzattal kapcsolatban:

„Az igehirdetés valóban több, mint a bibliai szöveg tudományos és dogmatikus magyarázata. [...] Indokolt az alkalmazás homiletikai fontosságának kiemelése, a kegyességre nevelés céljának hangsúlyozása.”²⁶

Czeplédy Sándor szerint is már érződik Gombási művén a racionalizmus levegője.²⁷ Ezt azzal támasztja alá, hogy ebben a korban erőteljesen megjelentek a homília mellett az erkölcsi prédikációk és a témapredikációk. Ez utóbbiak szinte teljesen kiszorították az elsőt. Éppen ennek köszönhető, hogy Dobos János 1862-ben megjelenteti *Homiliák régibb és legújabb modorban* (Pest, 1862; *Homiliák*. Pest, ²1873) című munkáját, mert úgy véli, hogy hasznos és az egyház megújulásához elengedhetetlen lenne visszahozni a homília műfaját.²⁸ Azonban az, hogy ebben a korban mind az erkölcsi, mind a témapredikációk elterjedtek, még nem azt bizonyítja, hogy ez már a racionalizmus kezdete lenne. Ne feledjük, hogy ugyan a 18. századról beszélünk, de már az ezt megelőző korokban és évszázadokban is találkozunk témapredikációkkal és erkölcsi prédikációkkal is, azonban mégsem állítjuk, hogy azok a századok racionalista korszakok

²⁴ Értsd: 18. századi.

²⁵ RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Pápa, 1915. 227–228.

²⁶ FEKETE Károly (id.): *Hunyadi Ferenc igehirdetése*. Debrecen, 2005. 40.

²⁷ CZEGLÉDY Sándor: *A homiletika vázolata*. Debrecen, 1971. 88. Czeplédy Sándor ezt a gondolatot szó szerint Ravasz Lászlótól vette át. RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Pápa, 1915. 227. Lásd még: FEKETE Károly (id.): *Hunyadi Ferenc igehirdetése*. Debrecen, 2005. 39.

²⁸ Vö. DOBOS János: *Homiliák régibb és legújabb modorban*. Pest, 1862. I–XI. Lásd részletesebben: SZETEY Szabolcs: *Dobos János (1804–1887) élete és prédikációs öröksége*. In: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*. Budapest, 2012. 203–668.

lettek volna. A műfajok megjelenése és használata ebben a tekintetben független az adott kor szellemi irányzataitól, az kevésbé műfaji, inkább tartalmi kérdés.

Éppen ezért, erre hivatkozva nem állíthatjuk, hogy Gombási műve, ill. pontosabban: az alapul vett eredeti munka racionalista lenne, más szempontból viszont, ill. más szemszögből nézve elmondható, hogy ha nem is teljes egészében, de gondolatiségében már hordoz magán valamiféle „racionalista” nyomokat, amelyeket a szakirodalom alapján inkább az „ésszerű” vagy „szelíd ortodoxia” gondolatiségával és törekvéseivel hoztunk összefüggésbe. Jól érzékeli és indokolja ezt id. Fekete Károly is *Homiletikájában*, amikor azt állítja, hogy nem pusztán a tanítás milyensége, hanem sokkal inkább a célja az, ami racionalista beállítottságú.²⁹ Kosáry Domokos is – más irányból ugyan – hasonló véleményt fogalmaz meg:

„Osterwald visszhangja [...] egy elég jelentős irányzat: a puritán-pietista érdeklődés folytatódását jelezte a hazai református egyházi művelődésen belül.”³⁰

Olyan megállapítást is olvashatunk, hogy nemcsak Gombási műve, hanem maga Gombási is – több más erdélyi falusi lelkésszel együtt – a racionalista irányzathoz tartozott.³¹

„Inkább erkölcsprédikátor, mint a hit kérdéseivel foglalkozó igehirdető. [...] Prédikációi egy részét franciából és németből fordította. Igen tudós és sokat olvasott férfiú volt, beszédei s különösen igen nagyszámú jegyzetei széles ismeretről tanúskodnak.”³²

Bár nagy kérdés, hogy pontosan mit jelent, ill. mit értenek a szerzők „racionalizmuson”, és Gombási hiányosan ismert életművének mely szegmense alapján állítják mindezt. A fenti megjegyzés nem biztos, hogy minden szempontból megfelelő argumentum az állítás alátámasztására.

Szilágyi Sándor a következőképpen értékeli a 19. század közepén Gombási fordítását, amely véleményben inkább a Gombási által a műhöz fűzött todalékokat, azaz függelékeket méltatja.

„A papi hivatalról Osterwald után fordítá s todalékkal látta el, ellensúlyozni akarván vele némely visszaéléseket. E munkák szokottnál nagyobb figyelmet ébresztettek, nemcsak korszerűségöknél, hanem azon merész és egyenes hangnál fogva is,

²⁹ FEKETE Károly (id.): *Homiletika*. Debrecen, 1993. 47.

³⁰ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 397.

³¹ BÍRÓ S. – BUCSAY M. – TÓTH E. – VARGA Z.: *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, 1949. 239. Vö. BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 162.

³² BÍRÓ S. – BUCSAY M. – TÓTH E. – VARGA Z.: *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, 1949. 239–240.

mely azokon előmlik, s mellyel nemcsak a visszaéléseket, hanem a túlzásokat is (pl. a temetések alkalmávali szertelen magasztaló szónoklatokat) megőrjja.”³³

Csiky Lajos felemásan nyilatkozik Gombási munkájáról: „Rendszernek nyoma sincs e műben, bár máskülönben igen sok jó tanácsra, hasznavehető utasításra találunk benne.”³⁴ Rácz Béla, aki a 20. században szinte egyedülként foglalkozott részletesen a jelen munkában vizsgált korszakkal, 1931-ben megjelent monográfiájában igen józanul és részletesen értékeli Gombási művét:

„A mű igen hiányos mind az anyagi, mind az alaki részben, amit itt-ott Gombási a maga racionális felfogásának megfelelőleg kipótolgatott. Az Írásnak skolasztikus betűhasogató magyarázását helyteleníti, s az etikai témákat kedveli. [...] Különben e könyvet Lázár György erdélyi püspök is lefordította, de munkája kéziratban maradt.”³⁵

Bartók István irodalomtörténész, a korszak „retorikatörténeti” kutatásának egyik megalapozója és emblemikus alakja, a következőképpen foglalta össze a mű jelentőségét, kiemelve annak erősségeit és gyengéit is.

„A kortársak és a figyelmes utódok viszont legnagyobb gyakorlati hasznát a magyarul olvasható kézikönyvnek vehették. Ennek legfőbb jelentősége abban áll, hogy közel másfél évszázaddal az első magyar nyelvű retorikai tankönyv, Medgyesi Pál homiletikája után ez a következő átfogó, rendszeres magyar nyelvű egyházi retorika. [...]”

³³ SZILÁGYI Sándor: *Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára. (Hatodik fejezet)* In: CSENGERY Antal (szerk.): *Budapesti Szemle. Hatodik kötet.* Pest, 1859. 18.

³⁴ CSIKY Lajos: *Egyházsónoklattan.* Nagybánya, 1914. 25.

³⁵ RÁ CZ BÉ LA: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914). Homiletikai tanulmány. I. kötet.* Gyula, 1931. 77. A fordításról további adat nem áll rendelkezésemre.

Kurta József – többek között – Szinnyei József lexikonára hivatkozva a következőket állapítja meg: Ostervald műveinek népszerűségét mutatja, hogy „two of his works were translated by several translators. One of these is *De l'exercice du ministère sacré*, published in Amsterdam in 1739, and in Hungarian at Kolozsvár in 1789 [*sic!*], in the translation of Marosvásárhelyi Gombás [*sic!*] István. This book had also been translated earlier by Dézsi Lázár György, a Transylvanian Protestant bishop, but for some reason his work survived only as a manuscript.” KURTA, József: *Gone up in smoke: Vetsei István's translations of Ostervald's works, or: Who are the real translators of Ostervald's „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi les chrétiens”?* In: GOSKER, Margriet – MONOK, István (Eds.): *Peregrinus sum. Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday.* Budapest – Amsterdam, 2015. 143–144. Kurta József sem közöl közelebbit erről a fordításról, annak hollétéről, ill. létezésének evidenciájáról.

Gombási István változtatás nélkül fordította le Ostervald művét, így a szerkesztés önállóságában nem veheti fel a versenyt elődeivel – jóvoltából azonban ismét magyarul váltak olvashatóvá a beszéd elkészítésének szabályai.”³⁶

Legújabbban Tóth Zoltán a lelkészképzés szempontjából értékelte a Gombási-fordítást: „a munka leginkább fordítás, mégis mindenképpen meghatározta a 18. század második felének református lelkészképzését.”³⁷ Ezzel a kijelentéssel nem nagyon tudunk mit kezdeni, hiszen Gombási fordítása, mint tankönyv – jelenlegi ismereteink szerint – nem nagyon volt használatban. Csak azzal kapcsolatban rendelkezünk konkrét adattal, hogy egy nagyon rövid periódus erejéig Debrecenben használták az oktatásban a könyvet.³⁸

Gombási István Ostervald művének fordítása előtt saját *Elöl-járo beszédét* közölte, amely témánkra nézve, a korabeli magyar (erdélyi) református prédikációs gyakorlattal kapcsolatban fontos információt, a prédikációt írók számára pedig tanácsokat, utasításokat tartalmaz. Lássunk ezek közül néhányat!

1. A temetési beszédekkel, prédikációkkal foglalkozó rész a 20–21. században is aktuális problémákat tárgyal, ekként:

a) A' Halotti Prédikációkat a' T. Auktortól említett Prédikációk' Nemei közül, valamelyikre lehet mindenkor vinni, és a' fzerént kell ki-dolgozni, a' mint a' tölle adott Régulák kívánják.

b) Az Alkalmaztatásokban kerülni kell a' tsapodárságot. Lehet fájlalni, hogy a' mi Halotti Prédikációinkra – is szinte reá illik a' Német Példa-befzéd: A' Halotti Prédikációk, Hazug Prédikációk. Vefzedelmes ez. Mert a' Papnak az Iften Széki-ből hazudni, rettenetes bün: utállatba hozza a' Szent Hivaltal-is. Sokszor a' Pap valakit az égig magafzta, midőn ugyan akkor a' Halgató magában, 's olykor nagyon-is el-mondja: *Abban bizony hazudsz!* A' Bünöft, másfelől, a' maga Büneiben és megtérhetetlenségében meg-keményíti. Mert tudja, hogy ha vagy egy

³⁶ BARTÓK István: *Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága.* In: KOVÁCS Sándor Iván (szerk.): *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról.* Budapest, 1985. 30.

„Néhány XVIII–XIX. századi hazai prédikációelméleti munka alapján meggyőződhetünk róla, hogy a retorikai alkalmazkodás szokása Magyarországon is századokon keresztül időszerű kérdés volt. Ugyanerről árulkodnak igényesebb szerzők prédikációs kötetinek bevezetései.” BARTÓK István: *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXV (1981/1) 1–16.

³⁷ TÓTH Zoltán: *A magyar nyelvű református homiletikai irodalom a XVIII–XIX. században.* In: *„Doce nos orare quin et praedicare.” A magyarországi református homiletikai irodalom áttekintése a reformációtól napjainkig.* Szeged, 2004. 65.

³⁸ Vö. NAGY Sándor: *A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig.* Debrecen, 1933. 81.

Tallérotskája léfzen, akármelley gonofzságban éljen, jó Kerefztyént Szent Embert téfzen belőle a’ Pap.* Talám ez okon hagyatott-el *Belgyiomban és Helvétziában a’ Halottak felett való Prédikállás: Német-Országban pedig (fzóllok a’ Protejtánfokról) a’ Halotti Prédikáziókból a’ különös Alkalmaztatás. A’ régi Ekkléfiában, a’ Parentatzió ebből állott: A’ meg – hóltnak Élete rövideden el-befzétetett: Jóságos-tselekedetei, a’ mellyekről fenki nem kételkedhetett, elő-fzámláltattak, és követéfekekre a’ Halgatók nógattattak: Más felől az ő Bünei, és nyilván való Fogyatkozásai-is meg-említették, és hogy a’ Jelen-valók azokat kerülnék, intettettek.”³⁹*

2. A kegyességről is szól. Fontosnak tartja, hogy aki papnak tanul, az kegyes ember legyen, mert ezen múlik lelke üdvössége. Aki nem kegyes, az nem lehet más, csak istentelen és hipokrita.⁴⁰

3. Hivatkozik a szatmári zsinat XXIX. végzésére, amely szerint

„[...] a’ Deákoknak külömben meg-nem-engedtetetik a’ Prédikállás, hanemha fel-fogadják, hogy Papok léfzenek. A’ régi Ekkléfiában tsak a’ Papok prédikállottak, és mint rend-kívül való dolog, úgy jegyeztetik-meg *Origene*főről, hogy nagy tudományu Ifju lévén, nekie a’ Prédikállás meg-engedtetett.”⁴¹

4. Tanítást ad azzal kapcsolatban, hogy miképpen járjon el a lelkész, ha a gyülekezettel problémája van. Nem javasolja, hogy a szószékre vigye fel a problémákat, majd onnan tartson dörgedelmes beszédeket, hanem bízza ügyét Krisztusra.⁴²

5. Kárhoztatja azokat, akik csak egy szóról képesek hosszú prédikációkat tartani.

„Nem így Prédikállottak az Apofolok, ők nem *szót* magyaráltak, hanem a’ *dolognak értelmét* adták-elő rövideden és világofan. [...] Vólt Erdélyben egy nagy Pap, (a’ kinek Tudományja ellen az irigység fe merne fzóllani,) a’ ki a’ *Mi Atyánk’ Magyarázatjában*, az *Amen*ről egy néhány Prédikáziót tett, talám még az *Ésről*-is; ma ezt nem hífzem, hogy valaki ditsérje.”⁴³

* *Egyiptomban*, egy időben, mihelyt a’ Király meghólt, mindjárt hir tétetett az egézf Országban, és a’ kiknek mi panafzfok vólt ellene, a’ Biráknak bé-adták, és valamig elég nem tétetett nékiek, mind addig el-nem temettetett a’ Király. E’ zabola gyanánt vólt néki életében. Sokan a’ mi embereink-is azért félnek gonofzt tselekedni, hogy a’ Pap el-temetéfekekkor őket le-motsoklja. (igy fzoktak fzóllani, *mikor az igazat ki-mondja*) Oda lefzf ez a’ zabola, ha a’ Pap egy kis nyereségért hazud. [Eredeti lábjegyzet – A szerző megjegyzése]

³⁹ GOMBÁSI 1784, §3^v-§[4]^r. [A második oldalszámot sajtóhiba miatt értelemszerűen §3-ról §4-re javítottam.]

⁴⁰ GOMBÁSI 1784, 7.

⁴¹ GOMBÁSI 1784, 19–20.

⁴² GOMBÁSI 1784, 47.

⁴³ GOMBÁSI 1784, 80.

6. A prédikáció után hosszú könyörgés szokott lenni, ahogyan a régi eklézsiákban, ezt a szokást Erdélyben is tartják.⁴⁴

7. Szót ejt a magyar bibliafordításról is: „A’ Magyar Fordítás fokfzor közelebb vét [sic!] az Eredeti Nyelvekhez, mint fok tudós Nemzetek’ fordítái.”⁴⁵

8. A könyv végén három toldaléket találunk, mely abból a megfontolásból került a műhöz, mivel Gombási úgy vélte, erről Ostervaldnak kellett volna írnia. Az első toldalék „a’ közönséges könyörgésekről”,⁴⁶ a második „a’ szent keresztség’ ki-szolgáltatásáról”,⁴⁷ a harmadik „az uri szent vatsora’ ki-szolgáltatásáról”⁴⁸ közöl megjegyzéseket.

A *Trakta* első darabjának, kötetének felépítése a következő:⁴⁹

Első Rész. Az Egész Munkának Tzéljáról.

II. I. Előljáró-Beszéd helyett való *Trakta*, A’ Kegyességről.

III. II. Előljáró-Beszéd helyett való *Trakta*, A’ Szükséges Ajándékokról.

IV. III. Előljáró-Beszéd helyett való *Trakta*, A’ Munkáról.

V. A’ Prédikállásról közönségesen.

VI. A’ Prédikállás’ Példáiról és Formáiról.

VII. A’ Prédikátziókról és Kátékhismusokról közönségesen.

VIII. A’ Prédikátzióknak különböző Nemeiről.

IX. A’ Prédikállást illető Régulák.

X. Mire kell vigyázni, mikor a’ Pap el-olvassa le-irt Prédikátzióját.

XI. Az Ellen-vetésekéről.

XII. A’ Sz. Írásbeli Helyek Tzitálásáról.

XIII. Holmi Meg-tartásra méltó dolgok (Observatziók) a’ Prédikátzió Stílusról, a’ Prédikátzióban meg-kivántató Ékesen-szóllásról, Elmondásáról, és I. A’ Stílusról.

XIV. II. A’ Prédikátzióban meg-kivántató Ékesen-szóllásról.

XV. III. Azokról az Eszközökről, a’ melyek által figyelmetessé lehet a’ Halgatókat tenni.

XVI. IV. Az El-mondásról és Gyestusokról.

XVII. Az Idöröl, melyet kell szánni egy Prédikátzió Írásra.

XVIII. A’ Prédikátziók’ Hoszszúságairól.

XIX. Holmi különös Régulák, a’ Prédikátzióknak különböző Nemeik szerint, és, Elsőben is azokról, a’ melyekben a’ Szent Írás magyaráztatik.

⁴⁴ GOMBÁSI 1784, 101.

⁴⁵ GOMBÁSI 1784, 104.

⁴⁶ GOMBÁSI 1784, 223–230.

⁴⁷ GOMBÁSI 1784, 230–233.

⁴⁸ GOMBÁSI 1784, 234–238.

⁴⁹ Az „*Ekklé’sia’ Igazgatásáról*” szóló második kötetben tárgyalt témakörök: egyházfegyelem és egyházi fenyték, a lelkész gondoskodása az egész gyülekezetről és egyes személyekről (pl. betegek, haldoklók, foglyok).

- XX. A’ Tsuda-tételekről szöllő, és Históriás Tekstusokról.
XXI. Az Allégoriás és Példa-beszédes Tekstusokról.
XXII. A’ Profétziás Tekstusokról.
XXIII. A’ Kegyességnek valamely mozdulatit (indulatit) magában foglaló Tekstusokról.
XXIV. A’ Hit Ágazatairól, és Mórálról (Erköltsi dolgokról) tanító Tekstusokról.
XXV. Az olyan Prédikáziókról, a’ melyekben holmi különös Matériák traktáltak.
XXVI. Az olyan Sz. Beszélgetésekről, a’ melyekben a’ Hit’ ágazataira tartozó Matériák Traktáltak.
XXVII. A’ Mórálra, (Erköltsi dolgokra tartozó Matériákról).
XXVIII. A’ Bizonyos Alkalmatosságokra való Prédikáziókról, vagy Szent Beszélgetésekről.
XXIX. A’ Prédikáziók’ Részeiről.
XXX. I. Az Elöl-járó Beszédről.
XXXI. II. A’ Függésről.
XXXII. III. A’ Részekre való Osztásról.
XXXIII. IV. A’ Nagyobb Résznek más apróbbakra való újabb Felosztásáról.
XXXIV. V. A’ Traktázióról.
XXXV. VI. Az Alkalmaztatásról.
XXXVI. VII. Az Alkalmaztatásról közönségesen.
XXXVII. VIII. Az Alkalmaztatásról különösen.
XXXVIII. IX. A’ Meg-illetésre szolgáló két-közönséges Régulák.
XXXIX. X. A’ Meg-illetésre szolgáló különös Régulák.
XL. XI. Az Alkalmaztatásnak Részeiről. és I. Intésről.
XLI. II. A’ Vigasztalásról.
XLII. III. A’ Feddőzésről.
XLIII. A’ KÁTÉKHISMUSOKROL.
XLIV. Azokról a’ Matériákról, a’ melyeket kell a’ Kátékhismusokban Traktálni.
XLV. Arról a’ Módról, a’ mely szerint kell traktálni a’ Kátékhismusi Matériákat.
XLVI. Arról, Hogy és Miképen kell kérdezni a’ Gyermekeket.
XLVII. A’ Kátékhismusoknak Tzéljokról és Hasznokról.
XLVIII. I. Tóldalék. A’ Közönséges Könyörgésekről.
XLIX. II. Tóldalék. A’ Sz. Keresztység’ kiszolgáltatásáról.
L. III. Tóldalék. Az URI Sz. Vatsora’ ki-szolgáltatásáról.⁵⁰

A Gombási István által lefordított Ostervald-mű számos forrásra hivatkozik, amely természetesen nem Gombási, hanem Ostervald szellemi kötődését mutatja.

Gombási István művének, ill. fordításának megítélése több szempontból is rendkívül nehéz. 1. Nem önálló munkáról van szó, még akkor sem, ha fentebb kimutattam és bemutattam, hogy vannak olyan részek és fejezetek, ill. megjegyzések, amelyek kizáró-

⁵⁰ GOMBÁSI 1784.

lagosan Gombásiéi. 2. Még tovább nehezíti a helyzetet, hogy maga a mű Erdélyben jelent meg, ahová a különböző szellemi irányzatok, és az ezekből születő teológiai munkák többek között az élénk peregrináció, valamint a közjogi, politikai, gazdasági függetlenség miatt jóval korábban megérkeztek, mint a nem erdélyi magyar területekre. Ennélfogva különbséget kell tennünk az erdélyi megjelenés és elterjedés, valamint a Magyarországon való elterjedés között. 3. A *Trakta* fordítása és kiadása igazából nem kapcsolódik, ill. nem illeszkedik a többi Ostervald-fordítás kiadástörténetéhez, és a fordítások recepciója is igen eltérő képet mutat. Feltehetően ezek között a *Trakta* a legkevésbé recipiált mű. 4. Igaz ugyan, hogy Tóth Ferenc megemlíti Gombási Ostervald-fordítását, de úgy tűnik, hogy ennek ellenére sem volt általánosan elterjedve és használatban a könyv.

Éppen ezen okoknál fogva az is kétséges, hogy egyáltalán tankönyvről beszélhetünk-e a szó szoros értelmében. Talán adekvátabb a fordítást olyan munkaként jellemezni, mint amely azzal a funkcióval, célkitűzéssel született, hogy segítse a lelkészeket az igehirdetés szolgálatának még jobb elvégzésére. E tekintetben viszont a legnagyobb probléma a könyvvel kapcsolatban, hogy nem vette figyelembe sem az erdélyi, sem a magyarországi helyzetet a maga valóságában és mélységében, nem használt fel értelem-szerűen magyar prédikátoroktól prédikációkat sem, ennél fogva leginkább száraz elméletté silányult, amelynek csak bizonyos részeit tudták az akkori igehirdetők használni – ha egyáltalán használták.

Különösen azért fájó mindez, mert 1684 óta, Szilágyi (Tönkö) Márton *Biga* *pastoralis*ának megjelenése óta ez az az első, magyar nyelven kinyomtatott homiletikai jellegű könyv. Száz esztendő kényszerű kimaradása után nagy szükség lett volna arra, hogy igazi magyar református helyzetben és helyzetre íródott vagy alkalmazható önálló munka jelenhessen meg. Összességében elmondható, hogy Gombási szándéka nemes volt, ami a könyv fordítását és kiadását illeti, de a hozzáfűzött reményt nem váltotta be. A *Trakta* mindezekről függetlenül magyar homiletikatörténeti szakirodalmunk⁵¹ megkerülhetetlen részét képezi.

Felhasznált irodalom

- BARTH, Karl: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. Zollikon-Zürich, 1947.
- BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között*. Budapest, 1998.
- BARTÓK István: *Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága*. In: KOVÁCS Sándor Iván (szerk.): *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Budapest, 1985. 28–30.
- BARTÓK István: *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXV (1981/1) 1–16.

⁵¹ A homiletikatörténeti kutatások kérdésköréhez lásd részletesen: SZETEY Szabolcs: *A homiletikatörténeti kutatások problémái*. In: TRAJTLER Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum* 3. Budapest, 2012. 151–167.

- BBK XXIV: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. XXIV. Band. Nordhausen, 2005.
- BÍRÓ Ferenc: *A barokk és a felvilágosodás között. (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben.)* In: *Irodalomtörténet LXXI* (1990/2–4). 217–278.
- BÍRÓ S.–BUCSAY M.–TÓTH E.–VARGA Z.: *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, 1949.
- BRECHT, Martin (Hrsg.): *Geschichte des Pietismus*. Band 2. *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*. Göttingen, 1995.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985.
- CZEGLÉDY Sándor: *A homiletika vázlatja*. Debrecen, 1971.
- CSIKY Lajos: *Egyházszonekattan*. Nagybánya, 1914.
- DEZSÉNYI Béla: *Magyarország és Svájc*. Budapest, 1946.
- DOBOS János: *Homiliák régiebb és legújabb modorban*. Pest, 1862.
- FEKETE Károly (id.): *Homiletika*. Debrecen, 1993.
- FEKETE Károly (id.): *Hunyadi Ferenc igehirdetése*. Debrecen, 2005.
- GOMBÁSI István: *A’ Papi Szent Hivatal’ Gyakorlásáról valo Traktának első Darabja*. *Melly tanit a’ Prédikállásról, és az Ifjak’ tanitásokról*. Irattatott Frantzia Nyelven Osterwald Frid. János, Helvétziában a’ Neokomiumi Réformáta Ekklesiának Lelki Páfztora, és Angliában a’ Keresztyén Vallás’ terjesztéje végett felállított Királyi Társaságnak egyik nagy érdemü Tagja által. Mostan pedig Magyar Nyelvre fordítatott holmi Jegyekkel és szükséges Toldalékokkal meg-bővítve M-VÁSÁRHELLYI GOMBÁSI István által. Kolozsvár, 1784.
- GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. [Kolozsvár], 1979.
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998.
- KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Második, átdolgozott, szerkesztett, bővített kiadás. Marosvásárhely, 2006.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.
- KURTA, József: *Gone up in smoke: Vetsei István’s translations of Ostervald’s works, or: Who are the real translators of Ostervald’s „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd’huy parmi-les chrétiens”?* In: GOSKER, Margriet–MONOK, István (Eds.): *Peregrinus sum. Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*. Budapest–Amsterdam, 2015. 143–147.
- Magyar Hírmondó 1784: *Magyar Hazánk’ Erdély Ország’ Tudománybéli dolgai*. In: *Magyar Hírmondó* (1784/55) 457–465.
- MOLNÁR Ágnes: *Debreceni arcok a felvilágosodás századából*. Budapest, 1939.
- NAGY Sándor: *A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig*. Debrecen, 1933.
- PAP Ferenc: *Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében*. In: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*. Budapest, 2012. 9–201.

- PFISTER, Rudolf: *Kirchengeschichte der Schweiz. Zweiter Band. Von der Reformation bis zum zweiten Villmerger Krieg.* Zürich, 1974.
- POSTMA, F.–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843.* Leeuwarden, 1995.
- RÁCZ Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914). Homilétikai tanulmány. I. kötet.* Gyula, 1931.
- RÁCZ Kálmán: *Könyvismertetés. Pataky László: J. F. Osterwald en Hongrie.* In: *Dunántúli Protestáns Lap XLIV (1930/47) 223–224.*
- RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika).* Pápa, 1915.
- SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története.* Budapest, 1992.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849.* Marosvásárhely, 1998.
- SZENTKUTHY [KISS] Károly: *A régi jó öregek.* In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap XXX (1887/46) 1451-1455.*
- SZETEY Szabolcs: *A homilétikatörténeti kutatások problémái.* In: TRAJTLER Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.* Budapest, 2012. 151–167.
- SZETEY Szabolcs: *Dobos János (1804–1887) élete és prédikációs öröksége.* In: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről.* Budapest, 2012. 203–668.
- SZETEY Szabolcs: *Simkó Vilmos és Gyakorlati hittana.* In: JUHÁSZ György – HORVÁTH Kinga–ÁRKI Zuzana – KESERŰ József – LÉVAI Attila – ŠEBEN Zoltán (szerk.): *Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2015 „Inovácia a kreativita vo vzdelávaní a vede”. Sekcie teologických a humanitných vied. A komáromi Selye János Egyetem 2015-ös „Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete. Teológiai- és Humántudományi szekciók.* Komárno, 2015. 218–238.
- SZILÁGYI Sándor: *Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára. (Hatodik fejezet)* In: CSENGERY Antal (szerk.): *Budapesti Szemle. Hatodik kötet.* Pest, 1859. 1–48.
- TÓTH Dezső: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapijai. I. kötet.* Debrecen, 1941.
- TÓTH Ferenc: *Homilétika mellyet tanítványi' számára készített TÓTH Ferentz a' Pápai Reformátum Collegiumban theológiát tanító professor.* Komárom, 1802.
- TÓTH Zoltán: *A magyar nyelvű református homilétikai irodalom a XVIII–XIX. században.* In: *„Doce nos orare quin et praedicare.” A magyarországi református homilétikai irodalom áttekintése a reformációtól napjainkig.* Szeged, 2004. 61–113.
- ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Budapest, ³1977.